

Олег МУРАВСЬКИЙ

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
вчений секретар*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>

e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net

СПЕЦОПЕРАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ З ОКУПАЦІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА: ПСЕВДОРЕФЕРЕНДУМ 2014 РОКУ

Проаналізовано особливості проведення незаконного, сфальсифікованого псевдореферендуму про статус Криму із задалегідь сформованими результатами та завищеною явкою, який відбувся 16 березня 2014 р. на території окупованих Росією АР Крим і м. Севастополь. Відзначено, що його проведенню передувала окупація Кримського півострова Російською Федерацією наприкінці лютого – на початку березня 2014 р., а сам захід відбувався в умовах російської військової присутності, без вільного доступу до інформації. Констатовано, що центральні органи влади України, зокрема Верховна Рада України, Рада національної безпеки і оборони, Міністерство юстиції та інші інституції, різко засудили цей референдум як незаконний та проведений під примусом.

Показано ставлення до псевдореферендуму кримськотатарського народу та Меджлісу (відкрито засудили дії Росії, назвавши їх агресією, і заявили про неможливість визначати майбутнє Криму без участі кримських татар – історично корінного народу півострова). Зауважено, що хоча західні держави, ООН та ЄС засудили дії Росії, однак це не змогло запобігти окупації півострова, оскільки Росія продовжувала ігнорувати міжнародні резолюції. Відзначено, що псевдореферендум був незаконним згідно з Конституцією України, оскільки питання зміни територіальної цілісності країни можуть вирішуватися лише на загальнонаціональному референдумі, а не на місцевому рівні, а державні кордони та територіальна цілісність є невід'ємними принципами міжнародного права, які були порушені цим референдумом. Вказано, що псевдореферендум не відповідав жодним стандартам демократичних виборів – було зафіксовано численні порушення під час проведення голосування, зокрема маніпуляції зі списками виборців, неналежне функціонування виборчих комісій, голосування «мертвих душ» і відсутність незалежних спостерігачів.

Ключові слова: псевдореферендум, окупація, Кримський півострів, Україна, Росія, ООН, ЄС, територіальна цілісність, міжнародне право.

У лютому 2014 р. світова спільнота стала свідком безпрецедентного порушення Росією міжнародного права в новітній історії – окупації Кримського півострова. Під час політичної кризи в Україні, пов'язаної з подіями Революції Гідності, Російська

Федерація (РФ) використала військову силу та пропагандивні методи, щоб забезпечити контроль над стратегічно важливою територією України. Окупація Автономної Республіки (АР) Крим призвела не тільки до порушення територіальної цілісності України, а й спричинила відкритий збройний конфлікт між двома державами, що триває до сьогодні. Окремий, малодосліджений в українській історіографії фрагмент з історії окупації Росією Кримського півострова – псевдореферендум (2014).

Українські історики, політологи, юристи (Тарас Березовець (Березовець, 2016), Сергій Громенко (Громенко, 2017), Олександр Задорожній (Задорожній, 2015), Станіслав Кульчицький, Лариса Якубова (Кульчицький, Якубова, 2019), Наталя Влащенко (Влащенко, 2017), Володимир Горбулін (Донбас і Крим, 2015) та ін.) наголосили на нелегітимності псевдореферендуму про приєднання Криму до РФ, який відбувся в умовах військової окупації, без визнання міжнародною спільнотою, а також під політичним і військовим тиском, хоча не зацентували особливої уваги на особливостях його підготовки та проведення.

Мета статті – розглянути специфіку проведення РФ псевдореферендуму 2014 р. на Кримському півострові, схарактеризувати ставлення до події провідних світових держав. Джерельну основу становлять доступні в публічному доступі документи та матеріали, статті в періодичній пресі й інтернет-медіа.

Спеоперація Росії щодо окупації Кримського півострова була реалізована в останній третині лютого 2014 р. У цей час увага українського суспільства і загалом цивілізованого світу, без перебільшення, була прикута до кривавих подій Революції Гідності. Проросійська влада в Україні, уособленням якої був Віктор Янукович, у ці дні ініціювала розстріл мирних жителів – учасників протесту (понад 100 активістів), що призвело до остаточної поразки симпатиків Росії та важкої перемоги демократичних сил (Клименко, 2023).

РФ вдало спекулювала на подіях в Україні. Використовуючи проросійські засоби масової інформації (ЗМІ), пропаганда держави-агресора залякувала жителів південно-східних областей нашої держави міфічними бандерівцями, безпідставно наголошувала на розправах нової влади над неугодними, симпатиками Віктора Януковича, Партії регіонів, Комуністичної партії України й інших проросійських політичних сил. «На ньому [Майдані – *О. М.*], на жаль, починають домінувати ксенофобські настрої, печерний націоналізм та елементи нацизму», – зазначив, зокрема, зрадник України Вадим Колесніченко, який поширював подібні меседжі на місцевому кримському телебаченні (Мамчак, 2014).

Інспіровані РФ акції протесту на Кримському півострові сягнули апогею 27 лютого – під тиском «зелених чоловічків», російських добровольців, сепаратистів, етнічних росіян, які проживали на півострові, Президія Кримського парламенту ініціювала Постанову про проведення «референдуму» з питань удосконалення статусу та повноважень автономії (Грабська, 2014). У заяві Президії зазначено, що «у результаті неконституційного захоплення влади в Україні радикальними націоналістами за підтримки збройних бандформувань мир і спокій у Криму поставлені під загрозу ... Україна сповзає до повного хаосу, анархії і економічної катастрофи» (Президія-1). У цих умовах, читаємо в документі, ВР (Верховна Рада) АР Крим як вищий представницький орган влади на півострові, «спираючись на волевиявлення кримчан, які її обрали, бере на себе всю відповідальність за долю Криму. Слідуючи засадничим канонам демократії президії кримського парламенту, вважає єдиним можливим шля-

хом виходу з ситуації, що склалася, застосування принципів прямого народовладдя» (Президія-1). Президія ВР висловила переконання, що «тільки проведення загальнокримського референдуму з питань вдосконалення статусу автономії і розширення її повноважень дозволить кримчанам самим без зовнішнього тиску і диктату визначити майбутнє автономії» (Президія-2).

Для схвалення ініціативи Президії ВР АР Крим у цей же день було скликано позачергове засідання парламенту. Як повідомляла керівник інформаційно-аналітичного управління секретаріату ВР АР Крим Ольга Сульнікова, за рішення провести місцевий «референдум» проголосував 61 народний депутат, а за висловлення недовіри Раді Міністрів – 55 із 64 зареєстрованих (Парламент Криму, 2014). Загалом, до складу ВР Криму входило 100 депутатів (Грабська, 2014).

Згідно з постановою, кримський парламент ухвалив рішення провести 25 травня 2014 р. «референдум», на який виніс питання: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод» (так або ні) (Кримський парламент, 2014). Цією ж постановою доручено розробити і затвердити порядок і організацію проведення «референдуму» (Кримський парламент, 2014).

Антиконституційні рішення ВР АР Крим гостро розкритикувала українська влада та лідери громадської думки ЄС (Європейського Союзу), США, що, однак, не вплинуло на перебіг подальших подій. По-перше, рішення про проведення «референдуму» щодо статусу Криму було ухвалене на засіданні ВР Криму 27 лютого в той час, коли будівля парламенту була захоплена озброєними російськими військовими без розпізнавальних знаків (Шість років), а отже, голосування відбувалося «під дулами автоматів» (Референдум-4). У 2015 р. експівробітник Федеральної служби безпеки і Головного розвідувального управління Ігорь Стрелков (Ігорь Стрелков) (Гіркин (Гиркин)), який вважається одним із керівників операції з окупації Кримського півострова, в одному з інтерв'ю зізнався, що 27 лютого 2014 р. депутатів кримського парламенту доводилося «заганяти» на голосування. «Депутатів збирали “ополченці”, щоб загнати їх до зали, аби вони ухвалили [потрібне рішення – О. М.]. Я це все бачив на власні очі», – відзначав окупант (Референдум-4). По-друге, голосування відбувалося без присутності журналістів у «закритому режимі», що ставить під сумнів наявність кворуму (Референдум-4). Згідно зі свідченнями окремих депутатів, реально в голосуванні взяло участь 40 осіб, а голоси інших були сфальсифіковані шляхом використання карток-дублікатів (Шість років).

Зрадник України, а у 2014 р. – лідер проросійської партії у Криму «Руська єдність», самопроголошений новий голова Ради Міністрів «республіки» Сергій Аксьонов (Сергей Аксёнов) 1 березня 2014 р. повідомив громадськість про перенесення «референдуму» у зв'язку «із загостренням ситуації на півострові» (Референдум-4). У рішенні Президії ВР АР Крим «Про деякі питання забезпечення організації та проведення республіканського (місцевого) референдуму в Автономній Республіці Крим» йшлося про те, що Президія підтримала ініціативу про перенесення дати проведення республіканського референдуму з питань удосконалення статусу та повноважень АР Крим на 30 березня 2014 р. (Президія-1).

Відповідно до документа, Постійній комісії ВР АР Крим із нормотворчої діяльності, організації роботи та зв'язків із громадськістю доручено підготувати проект постанови ВР АР Крим, що передбачає внесення змін до раніше ухваленої поста-

нови ВР АР Крим від 27 лютого 2014 р. № 1630-6/14 «Про організацію і проведення республіканського (місцевого) референдуму з питань удосконалення статусу та повноважень Автономної Республіки Крим» у частині перенесення дати референдуму з 25 травня на 30 березня (Президія-1).

Президія ВР Криму зверталася до ВР України із закликом не створювати підстав для зміщення кримської влади й утриматися від кроків, які можуть посилити конфлікт (Президія-1). «Закликаємо Верховну Раду України, яка перейняла на себе політичну відповідальність за ситуацію в країні, утриматися від необдуманих дій, здатних призвести до ескалації конфлікту. Війна з власним народом – тяжкий злочин, якому немає і не може бути виправдання», – йшлося у заяві (Президія-1).

У заяві наголошено, що «крайній подив викликають заяви з Києва про те, що Верховна Рада Автономної Республіки Крим у своїх діях вийшла за рамки правового поля України, зокрема під час ухвалення рішень про проведення республіканського (місцевого) референдуму з питань удосконалення статусу та повноважень автономії, а також про зміни у складі Ради Міністрів Автономної Республіки Крим» (Президія-1). Сепаратисти, окупанти наголошували, що вважають заяви «частиною спланованої кампанії з дискредитації автономії та її керівництва. Мета цієї кампанії – створити ґрунт для реалізації силового сценарію в Криму та зміщення кримської влади, легітимність якої, на відміну від української, не може бути поставлена під сумнів» (Президія-1).

Окружний адміністративний суд Києва 4 березня 2014 р. призупинив дію рішень ВР Криму про призначення головою Ради Міністрів автономії С. Аксьонова і проведення місцевого референдуму щодо розширення повноважень Криму (Суд призупинив, 2014). Так, суд задовольнив клопотання про забезпечення позову Генеральної прокуратури про визнання протиправними й скасування рішень ВР Криму про висловлення недовіри Раді Міністрів Криму і припинення її діяльності, призначення С. Аксьонова на посаду голови Ради Міністрів Криму, а також організації і проведення місцевого референдуму з питань удосконалення статусу й повноважень автономії (Суд призупинив, 2014).

Зважаючи на значну кількість російських військ у Криму, високий відсоток зрадників у вищих ешелонах місцевої влади, уряд, ВР України, як і силові структури, не могли зупинити проведення псевдореферендуму. Побоюючись повномасштабного вторгнення Росії, єдине, що змогла зробити українська влада для запобігання фарсу народного волевиявлення – це не надати Сімферополю інформації про виборців (Референдум-4).

ВР АР Крим 6 березня 2014 р. ухвалила рішення «увійти до складу Російської Федерації на правах суб'єкта Російської Федерації» (Маріонеткова Рада Криму, 2014) і провести референдум на всій території Криму, охопно зі Севастополем, 16 березня. Крім того, були змінені формулювання питань. На референдум вирішили винести два питання (Хроніка окупації, 2023). В остаточному вигляді винесені на голосування вони звучали так: «Ви за воз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?» і «Ви за відновлення дії конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?» (Сатпаєв, 2014).

Чергове незаконне рішення спричинило шквал критики української влади. Зокрема, у «Зверненні Голови Верховної Ради України, в. о. Президента України Олександра Турчинова до народу у зв'язку із ситуацією в Автономній Республіці Крим»

констатовано, що «Верховна Рада Криму, яка повністю контролюється військовими Збройних Сил Російської Федерації, прийняла незаконне рішення про проведення референдуму... Це рішення є нелегітимним та нікчемним» (Звернення, 2014).

В умовах російської збройної окупації півострова та блокування сепаратистами правдивої інформації від українських ЗМІ, результат псевдореферендуму не викликав особливої інтриги. Цей факт підтверджують оприлюднені записи телефонних розмов сепаратистів та окупантів. Так, в одній із них на зауваження радника російського президента Сергея Глазьева (Сергей Глазьев) про невдало сформульовані питання, які виносилися на референдум, Сергей Аксенов відповів, що організацією «референдуму» займаються росіяни, а його результат уже визначений – тих, хто проголосував би за невідгідні для Кремля рішення – не буде (Сатпаєв, 2014).

Свою думку щодо псевдореферендуму висловив Конституційний Суд України (КСУ) (Захід засуджує, 2014) 14 березня, який визнав Постанову ВР АР Крим від 6.03.2014 № 1702-6/14 «Про проведення загальнокримського референдуму» такою, що не відповідає Конституції України (КС визнав, 2014). Українська влада закликала кримчан бойкотувати псевдореферендум. «Його результати не відобразатимуть реальних настроїв мешканців автономії. Слід розуміти, що його результати задалегідь намальовані у Кремлі, щоб офіційно ввести війська на наші землі і почати війну», – зауважував в. о. Президента України Олександр Турчинов (Захід засуджує, 2014).

Водночас українська влада заручилася підтримкою міжнародної спільноти в питанні належності Кримського півострова. Зокрема, 15 березня 2014 р., Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй (ООН) намагалася ухвалити резолюцію, яка б засуджувала проведення псевдореферендуму у Криму як нелегітимного, проте вето Росії не дозволило ухвалити потрібне для України рішення (Референдум-4). У виступі перед голосуванням постійний представник РФ при ООН Віталій Чуркін (Віталій Чуркин) заявив, що Росія не підтримає резолюцію, з огляду на те, що в ній міститься заборона мешканцям Криму визначитися зі своїм майбутнім (Перепада, 2014).

Звернення до ВР України й українського народу 15 березня ухвалив Меджліс кримськотатарського народу (9 років тому, 2023). Кримські татари закликали ВР України приєднатися до Декларації ООН про права корінних народів, визнати і закріпити законами й іншими правовими актами України статус кримськотатарського народу як корінного народу. Меджліс також закликав ВР й інші найвищі органи державної влади України «негайно і спільно з міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, Рада Європи, Європейський союз) забезпечити вільне волевиявлення та здійснення кримськотатарським народом невід'ємного права на самовизначення на своїй історичній території – Крим» (За розпадом України, 2014).

Однак псевдореферендум усе ж відбувся. Вранці 16 березня 2014 р., згідно з даними «голови комісії з підготовки проведення референдуму» Міхаїла Малишева (Михаил Малышев), у Криму відкрилися 1 205 дільниць для голосування. На окремих із них через погодні умови (дощ, в окремих регіонах – дуже сильний вітер) не працював зв'язок, не було електроенергії (Захід засуджує, 2014). У псевдореферендумі не брали участі незалежні міжнародні спостерігачі, українські спостерігачі та загалом усі ті представники громадянського суспільства, хто займав проукраїнську позицію (Окупанти покликали «спостерігачів», 2022).

Натомість депутати парламентів європейських держав, які отримали запрошення на псевдореферендум у Криму, були здебільш представниками радикальних

партій зі сумнівною репутацією (Моніторити кримський референдум, 2014) (наприклад, Бела Ковач (Béla Kovács) – європарламентарій з Угорщини, членкиня націоналістичної партії «Йоббік», Зоран Радончич (Зоран Радојичић), якому заборонено в'їзд до Канади через його заперечення Голокосту, неосталініст із Греції Харалампос Ангуракіс (Χαράλαμπος Αγγουράκης) та ін.) (Референдум у Криму, 2014). За перебігом псевдореферендуму у Криму спостерігали також голови виборчків низки регіонів Росії: Дагестану, Башкирії, Татарстану, Воронежської обл., Кабардіно-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Белгородської та Воронежської обл. і Краснодарського краю (Захід засуджує, 2014).

За перебігом голосування на Кримському півострові на виборчих дільницях стежили «козаки», «місцева самооборона», переодіті російські військові. Вони ж і забезпечували порядок (Референдум-1). Особи з пов'язками «Дружинники АР Крим» стояли перед входом на виборчі дільниці, а також усередині будівель. Тільки на деяких дільницях були помічені співробітники міліції (Референдум-1). Загалом, Прокуратура АР Крим ідентифікувала близько 1 400 учасників незаконних збройних формувань «Самооборона Криму» та «Самооборона Севастополя», які брали активну участь під час проведення «референдуму» і здійснювали спостереження й патрулювання на дільницях, де відбувалося голосування (У прокуратурі АРК, 2021).

На «козаків», «місцеву самооборону» та переодітих російських військових покладалися й інші функції, пов'язані із «загананням» населення на дільниці. Для прикладу, у Феодосії вони не допускали на роботу особовий склад Державного науково-дослідницького центру Збройних сил України, який дислокувався у с. Приморське (Захід засуджує, 2014). «Козаки» вимагали, щоби військові спочатку проголосували на референдумі і тільки тоді йшли на роботу. Персонал організації ухвалив рішення не брати участі в голосуванні (Захід засуджує, 2014).

Причина зазначених дій окупантів зрозуміла – для створення потрібної картини для російських та іноземних ЗМІ їм потрібні були переповнені виборчі дільниці та черги до урн. Саме тому вже в обід 16 березня нелегітимний «прем'єр-міністр Криму» С. Аксєонов заявив, що, порівняно з виборами 2012 р., явка зросла в 2–3 рази (У порівнянні, 2014). За його словами, у деяких районах о 12:00 уже проголосувало 25 % виборців, а на кількох дільницях цифра досягла 40 % (Референдум-1). «Я думаю, як би до шести вечора всі 100 % не проголосували», – зазначав сепаратист (Референдум-1).

Однак очевидці подій відзначали, що ситуація на дільницях була далекою від мрії окупантів. Журналістка Олена Лисенко з цього приводу констатувала: «Людей на дільницях було небагато. В основному це радісні пенсіонери, які повторювали фрази з телевізора: “історична справедливість”, “ми з Росією” – і так далі. Перед “референдумом” я спілкувалася з керівниками великих підприємств Керчі. Мені говорили, що російські куратори в Криму провели з ними роботу й поставили завдання забезпечити явку людей. Не важливо, як вони будуть голосувати. Важливо, щоб прийшли. Тобто вже тоді було зрозуміло, що головне завдання – зробити картинку, а потрібні їм результати вони намалювали» (Референдум-4).

Не надто вдало в окупантів і сепаратистів виходило демонструвати світу «вільне волевиявлення» в умовах окупації. «По усіх російських телеканалах, на які тепер замінено в Криму українське телебачення, говорять про “відкритість і прозорість” цього заходу, хоча насправді він не відповідає конституційним нормам України, та і

чи може бути “відкритим” референдум у закритому Криму, очепленому іноземними військами, куди не пробратися ні з моря, ні з суші, ні з повітря? Як вже зауважувалося, не проникнути сюди і з телефіру», – писав журналіст «Кримської світлиці» (Федоренко, 2014). Ба більше, Міжнародна федерація журналістів та Європейська федерація журналістів ще перед проведенням псевдореферендуму засудили намагання місцевої кримської влади обмежити висвітлення у ЗМІ процесу голосування (Кримський «референдум», 2014).

За незалежними оцінками, явка на псевдореферендумі становила 32,4 % (Шість років тому). Згідно з даними російських спецслужб, у фарсі народного волевиявлення взяло участь не більше третини населення Кримського півострова (9 років тому, 2023). Показовий випадок із кримськими татарами. Сергій Аксьонов в ефірі Першого каналу повідомив, що близько 40 % кримських татар взяло участь у псевдореферендумі. У відповідь Мустафа Джемілев констатував, що більшість татар псевдореферендум у Криму проігнорувала (Плахотний). За даними Меджлісу, кримськотатарське населення півострова майже повністю бойкотувало «референдум» (Кримський «референдум», 2014). Наприклад, на двох виборчих дільницях у кримськотатарському масиві Кам’янка в Сімферополі журналіст «Радіо Свобода» не побачив жодного кримського татарина – ні серед членів виборчого, ні серед виборців (Кримський «референдум», 2014). У масивах компактного проживання кримських татар у Бахчисарайському районі взагалі не було створено виборчих дільниць із «вскримського референдуму», оскільки виборчі комісії «не було з кого формувати» (Кримський «референдум», 2014).

Російські ЗМІ (телеканал «Росія 24») 16 березня о 20:15 оприлюднили перші дані екзит-полу (єдиний офіційно дозволений екзит-пол під час «референдуму» проводила організація, яку пов’язують з одним із провладних депутатів Сімферопольської міської ради (Кримський «референдум», 2014)). Згідно з опитуваннями, 93 % населення Криму висловилося за приєднання до РФ, 7 % – за збереження Криму у складі України (Захід засуджує, 2014).

Після опрацювання 100 % бюлетенів, виявилось, що 96,77 % місцевого населення хотіли проживати в Росії (понад 1 233 000 осіб) (Псевдореферендум, 2014). За друге питання, винесене на референдум («Ви “за” відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України? (так чи ні)») проголосували 2,51 %, або 31 997 осіб (Псевдореферендум, 2014). Недійсними визнані 0,72 % бюлетенів. Загальна кількість респондентів склала 1 274 096 осіб, або 83,1 %, кримчан, що мали право голосу. У Севастополі за входження до складу Росії проголосувало 95,6 % виборців. Явка досягла 89,5 % (Референдум-4). Однак журналісти, які висвітлювали голосування на дільницях, стверджували, що насправді «намальовані» цифри були далекими від правдивої ситуації (Референдум-4).

Результати місцевого псевдореферендуму, який відбувся в АР Крим 16 березня не були визнані ні в Україні, ні в демократичних державах. Зокрема, псевдореферендум вважали нелегітимним ЄС і США (Захід засуджує, 2014). Так, у день голосування відбулася телефонна розмова Президента Росії Владіміра Путіна (Владимир Путин) та Федерального Канцлера Німеччини Ангели Меркель (Angela Merkel), під час якої лідери двох країн обговорили проблемні аспекти «референдуму» у Криму (Захід засуджує, 2014). Оцінюючи перебіг псевдореферендуму, глава Міністерства закордонних справ (МЗС) Великої Британії Вільям Хейг (William Hague) зазначив: «Дату

референдуму було оголошено десять днів тому, не було проведено належної передвиборчої агітаційної кампанії чи публічного обговорення, керівництво країни не мало можливості відвідати Крим, а на півострові присутні тисячі військових іноземної держави. Це – кепкування з належної демократичної практики» (Вільям Хейг, 2014).

Звичайно, проведення псевдореферендуму різко засудила українська влада. Говорячи про позицію Ради національної безпеки і оборони України щодо законності кримського референдуму заступник секретаря Вікторія Сюмар наголосила: «Всі технічні моменти другорядні, референдум в Криму не відповідає законам України, контроль за його проведенням не може забезпечити ніхто. Він проходить під дулами автоматів» (Кримський референдум під дулами автоматів, 2014). Також вона додала: «Це театр для картинки, яка нібито повинна бути ще однією “галочкою” на користь планів Москви щодо окупації Криму, як і відповідні рішення Верховної ради Криму, які через кілька годин знаходять підтримку в російському МЗС» (Кримський референдум під дулами автоматів, 2014). Прем’єр-міністр України Арсеній Яценюк, зауважив, що в АР Крим під режисурою РФ проходить «циркове видовище» (Захід засуджує, 2017).

Меджліс кримськотатарського народу також засудив акт агресії з боку РФ і план з анексії Криму й категорично відкинув будь-які спроби визначити майбутнє Криму «без вільного волевиявлення кримськотатарського народу» (Референдум-2). У Зверненні Меджліс також заявив, що не визнає кримський референдум 16 березня легітимним і таким, що відповідає міжнародному праву та Конституції України, який «проводиться з метою змінити територіальну приналежність Криму» (Референдум-2).

За підсумками проведеного псевдореферендуму, Прокуратура АР скерувала до суду 105 обвинувальних актів щодо депутатів ВР АР Крим і Севастопольської міської ради, які не тільки зрадили присягу на вірність Україні, а й виконували завдання держави окупанта, ухвалили низку постанов із метою приховування окупації території Кримського півострова РФ, зокрема проведення «загальнокримського референдуму» (У прокуратурі, 2021). Повідомлено про підозри у вчиненні державної зради, посяганні на територіальну цілісність і недоторканність України, вчиненні дій, спрямованих на захоплення державної влади окупаційним «голови» та «секретарю» «виборчої комісії Республіки Крим», які забезпечували організацію і проведення «референдуму» (У прокуратурі, 2021).

Псевдореферендум не обійшовся без численних порушень у день голосування (Кримський «референдум» завершився, 2014). Як відзначають експерти, головним інструментом фальсифікацій стала спрощена процедура внесення людей у додаткові списки прямо на виборчій дільниці в день голосування (Хмельовська, 2014). «Не виключено, що голосували й громадяни Росії з російськими паспортами. Така інформація надходила до нас із кількох джерел. Ми припускаємо, що голосування відбувалося за допомогою “мертвих душ”, бо списки дуже старі і не уточнені. На одній із дільниць використовували список ще 1999 року», – відзначали в Комітеті виборців України (Кримський «референдум» завершився, 2014). Міністр юстиції Павло Петренко також констатував численні задокументовані факти фактичного голосування людей, які не були громадянами України (В Криму, 2014).

Також скриньки для голосування члени «дільничних виборчих комісій» носили по квартирах і так змушували людей брати участь у псевдореферендумі. «У Криму групи осіб у супроводі міліції ходять по квартирах зі скриньками і змушують людей

голосувати і ставати співучасниками псевдореферендуму. Крім того, наші хлопці зафіксували не один випадок, коли ці особи власноруч заповнюють бюлетені і пачками вкидають їх у скрині», – інформували кримські активісти (Хмельовська, 2014).

Звичною практикою при підрахунку голосів стала фальсифікація бюлетенів. За словами експертів, серед спостерігачів не було представників жодної організації, якій можна було б довіряти (Кримський «референдум» завершився, 2014). Проукраїнські активісти помітили значну кількість виборців, які вкидали бюлетені на декількох дільницях. Зокрема, близько десяти автобусів із Росії з учасниками «каруселі», за даними спільноти Крим SOS, були помічені в Керчі (Хмельовська, 2014). Пацієнтам Строгановської психіатричної лікарні допомогли «правильно» проголосувати, про що повідомляв пресекретар Меджлісу Лейля Муслімова (Хмельовська, 2014).

Згідно з інформацією кореспондентів BBC у Сімферополі, у «день тиші» не виконувалася заборона на агітацію. На площі в центрі міста напередодні голосування та у день виборів лунали ролики із закликом «прийти голосувати проти загрози фашизму» (Захід засуджує, 2014). Зафіксовано чимало візуальної агітації. «В суботу і неділю, незважаючи на оголошений день тиші, все місто прикрашене білбордами, що запрошують проголосувати за Крим у складі Росії, над адміністративними будівлями встановлені російські прапори», – зазначав Голова Центральної виборчої комісії Курултаю кримськотатарського народу Заїр Смедляєв (Кримський «референдум» завершився, 2014).

Результати псевдореферендуму затвердив парламент АР Крим 17 березня 2014 р. (Захід засуджує, 2014). Грунтуючись на підготовленій 11 березня ВР АР Крим і Севастопольською міською радою незаконній «Декларації про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя», була проголошена нібито незалежна «Республіка Крим» (Хроніка окупації). 18 березня Президент Росії Володівір Путін разом із представниками окупаційної кримської «влади» Сергеем Аксьоновим, Володимиром Константиновим і громадянином Росії Алексеем Чалим (Алексей Чальий) підписав договір про «приєднання» Криму до складу РФ (Черкасов). 21 березня 2014 р. В. Путін підписав указ про ратифікацію незаконного «договору» (Діденко, 2014).

Так, скориставшись нестабільною політичною ситуацією в Україні, у лютому–березні 2014 р. РФ провела спецоперацію щодо окупації Кримського півострова. Її апофеозом став псевдореферендум. Як підсумок наведу думку громадського діяча Тараса Шамайду, який виокремив 10 чинників, котрі роблять «референдум» нікчемним з юридичного погляду: 1. Порушення Конституції України (вихід будь-якої частини України з її складу не може бути предметом місцевого референдуму. Територія України може бути змінена лише за рішенням всеукраїнського референдуму). 2. Порушення міжнародного права (недоторканність державних кордонів і неприпустимість порушення територіальної цілісності держав є одним із фундаментальних принципів міжнародного права). 3. Не існує Закону України «Про місцевий референдум». 4. Незаконне призначення (ВР АР Крим перевищила свої повноваження, суд визнав її рішення про референдум незаконним). 5. Маніпуляції з датою і запитанням. 6. Неналежно створені виборчі комісії і виборчі дільниці. 7. Безконтрольність бюлетенів. 8. Відсутність списків виборців. 9. Відсутність свободи вибору. 10. Відсутність контролю за голосуванням та підбиттям підсумків (Шамайда, 2014).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

9 років тому російські окупанти провели в Криму незаконний «референдум». (2023). <https://ctrcenter.org/uk/9-rokiv-tomu-rosijski-okupanty-provely-v-krymu-nezakonnij-referendum>

Березовець, Т. (2016). *Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни»*. 2-ге вид. Київ.

В Криму люди голосують на улице под присмотром военных – глава Минюста. (2014). <https://www.segodnya.ua/regions/krym/na-referendume-v-krymu-lyudi-golosuyut-na-ulice-pod-prismotrom-voennyh-glava-minyusta-502929.html>

Вільям Хейг: референдум у Криму не повинен переконати нікого. (2014). <https://www.gov.uk/government/news/crimea-referendum-should-not-convince-anyone-says-william-hague-uk>

Влащенко, Н. (2017). *Крадівжка, або Біле сонце Криму*. Харків.

Грабська, А. (2014). *Кримський парламент призначив референдум і розпустив місцевий уряд*. <https://www.dw.com/uk/>

Горбуліна, В. (ред.). (2015). *Донбас і Крим: ціна повернення*. Київ.

Громенко, С. (2017). *#КрымНаш. Історія російського міфу*. Київ.

Діденко, А. (2014). *День спротиву окупації Криму та Севастополя: хроніка подій*. <https://crimea.suspilne.media/ua/articles/325>

Задорожній, О. (2015). *Анексія Криму – міжнародний злочин*. Київ.

За розпадом України йде крах світового ладу – Алі Хамзін. (2014). <https://www.radiosvoboda.org/a/25298841.html>

Захід засуджує і не визнає референдум у Криму. (2014). https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140314_live_sunday_referendum

Звернення Голови Верховної Ради України, в. о. Президента України Олександра Турчинова до народу у зв'язку із ситуацією в Автономній Республіці Крим. (2014). <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/89101.html>

Клименко, А. (2023). *Окупація Криму. Як це було*. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/02/23/162420/>

Кримський «референдум» завершився, російська анексія півострова форсується. (2014). <https://www.youtube.com/watch?v=n62IK0F7wu0>

Кримський парламент призначив референдум на 25 травня. (2014). <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/1624710-krimskiy-parlament-priznachiv-referendum-na-25-travnnya-1912784.html>

Кримський референдум під дулами автоматів не визнає ніхто – В. Сюмар. (2014). <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/1617.html>

КС визнав кримський референдум неконституційним. (2014). <https://zib.com.ua/ua/76555-ks-viznav-krimskiy-referendum-nekonstituciynim.html>

Кульчицький, С., Якубова, Л. (2019). *Кримський вузол*. Київ.

Мамчак, М. (2014). *Фашистська символіка у Червоній Армії та РРФСР*. <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=12987>

Маріонеткова Рада Криму вирішила вже приєднатися до Росії. (2014). <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/6/7017808/>

Моніторити кримський референдум приїхали крайні праві та неосталіністи з Європи. (2014). https://espresso.tv/news/2014/03/16/monatoryty_krymskyu_referendum_pryyikhaly_krayni_pravi_ta_neostalinisty_z_yevropy

Окупанти покликали «спостерігачів» на «референдум»: правоохоронцям уже відомі їхні імена. (2022). https://lb.ua/society/2022/09/25/530502_okupanti_poklikali_sposterigachiv.html

Парламент Криму призначив референдум і розігнав уряд. (2014). <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/27/7016540/>

Перепадя, О. (2014). Росія заветувала резолюцію Ради Безпеки ООН щодо кримського референдуму. <https://www.dw.com/uk/>

Плахотний, В. (2019). 5 років після «референдуму» в Криму: як це було і що коїться зараз. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20190316-4-roky-pislya-referendumu-v-krymu-yak-tse-bulo-i-shho-koyitsya-zaraz/>

Президія-1: Президія Верховної Ради АРК підтримала перенесення дати референдуму на 30 березня. (2014). <https://interfax.com.ua/news/political/194024.html>

Президія-2: Президія кримського парламенту ініціює референдум про розширення повноважень автономії. (2014). <https://www.radiosvoboda.org/a/25279095.html>

Псевдореферендум в Криму: обробили 100 % голосів. (2014). <https://www.volynpost.com/news/29330-psevdoreferendum-v-krymu-obrobyly-100-golosiv>

Референдум-1: Референдум у Криму 16 березня: онлайн-трансляція. (2014). <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3320070-referendum-u-krymu-16-bereznia-onlain-transliatsiia>

Референдум-2: Референдум у Криму відбувся: що буде завтра? (2014). <https://dif.org.ua/article/referendum-u-krimu-vidbuvsya-shcho-bude-zavtra>

Референдум-3: Референдум у Криму. Вторгнення Росії в Україну, 16 березня. Онлайн-репортаж. (2014). <https://gordonua.com/ukr/news/crimea/referendum-v-krimu-vtorgnennja-rosiji-v-ukrajinu-16-bereznja-onlajn-reportazh-14075.html>

Референдум-4: «Референдум» під дулом автомата: сім років тому Росія вкрала український Крим – як це відбулося. (2021). <https://www.5.ua/regiony/referendum-pid-dulom-avtomata-sim-rokiv-tomu-rosiia-vkrala-ukrainskyi-krym-ia-k-tse-vidbuvalosia-239310.html>

Сатпаєв, М. (2014). «Незалежний Крим» – триденний спектакль 2014 року. <https://uain.press/articles/1008671-1008671>

Суд призупинив рішення Ради Криму про призначення Аксьонова і референдум. (2014). https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2014/03/140304_rl_crimea_court

У порівнянні з виборами 2012 року явка кримчан зросла в 2–3 рази, – Аксьонов. (2014). https://24tv.ua/u_porivnyanni_z_viborami_2012_roku_yavka_krimchan_zrosla_v_23_razi_aksonov_n421531

У прокуратурі АРК розповіли, скільки справ направлено до суду через «референдум» 2014 року. (2021). <https://armyinform.com.ua/2021/03/17/u-prokuraturi-ark-rozpovily-skilky-sprav-napravleno-do-sudu-cherez-referendum-2014-roku/>

Федоренко, Т. (2014). Ще не вмерла в Україні ні слава, ні воля. <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=13006>

Хмельовська, О. (2014). Фальсифікації на «референдумі» в Криму: мертві та російські душі, каруселі й примусовий вибір. <https://tyzhden.ua/falsyfikatsii-na-referendumi-v-krymu-mertvi-ta-rosijski-dushi-karuseli-j-prymusovyj-vybir/>

Хроніка окупації. Як дев'ять років тому Росія готувала і проводила фейковий «референдум» в українському Криму. (2023). <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/okupaciya-krimu-yak-rf-provela-feykovi-referendum-hronika-novini-ukrajini-50010647.html>

Черкасов, А. (б. р.). *Сім років незаконній окупації Криму Росією. Що відбувалося*. <https://crimea.suspilne.media/ua/articles/46>

Шамайда, Т. (2014). *10 фактів про те чому кримський референдум це маніпуляція*. https://texty.org.ua/articles/52448/10_faktiv_pro_te_chomu_krymskyj_referendum-52448/

Шість років тому долю українського Криму визначила проросійська меншість. (б. р.). <http://nova.net.ua/shist-rokiv-tomu-doliu-ukrainskoho-krymu-vyznachyla-prorosiiska-menshist/>

REFERENCES

9 rokiv tomu rosiiski okupanty provely v Krymu nezakonnyi «referendum». (2023). <https://ctrcenter.org/uk/9-rokiv-tomu-rosijski-okupanty-provely-v-krymu-nezakonnij-referendum> (in Ukrainian).

Berezovets, T. (2016). *Aneksiia: ostriv Krym. Khroniky «hibrydnoi viiny»*. 2nd vyd. Kyiv (in Ukrainian).

V Krymu lyudi golosuyut na ulitse pod prismotrom voennikh – glava Minyusta. (2014). <https://www.segodnya.ua/regions/krym/na-referendume-v-krymu-lyudi-golosuyut-na-ulitse-pod-prismotrom-voennyh-glava-minyusta-502929.html> (in Russian).

Viliam Kheig: referendum u Krymu ne povynen perekonaty nikoho. (2014). <https://www.gov.uk/government/news/crimea-referendum-should-not-convince-anyone-says-william-hague.uk> (in Ukrainian).

Vlshchenko, N. (2017). *Kradizhka, abo Bile sontse Krymu*. Kharkiv (in Ukrainian).

Hrabska, A. (2014). *Krymskyi parlament pryznachyv referendum i rozpustyv mistsevyi uriad*. <https://www.dw.com/uk/> (in Ukrainian).

Horbulina, V. (Ed.). (2015). *Donbas i Krym: tsina povernennia* (in Ukrainian).

Hromenko, S. (2017). *#KrimNash. Istorii rosiiskoho mifu*. Kyiv (in Ukrainian).

Didenko, A. (2014). *Den sprotyvu okupatsii Krymu ta Sevastopolia: khronika podii*. <https://crimea.suspilne.media/ua/articles/325> (in Ukrainian).

Zadorozhnii, O. (2015). *Aneksiia Krymu – mizhnarodnyi zlochyn*. Kyiv (in Ukrainian).

Za rozpadom Ukrainy yde krakh svitovoho ladu – Ali Khamzin. (2014). <https://www.radiosvoboda.org/a/25298841.html> (in Ukrainian).

Zakhid zasudzhuie i ne vyznaie referendum u Krymu. (2014). https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140314_live_sunday_referendum (in Ukrainian).

Zvernennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy, v. o. Prezydenta Ukrainy Oleksandra Turchynova do narodu u zviazku iz sytuatsiieiu v Avtonomnii Respublitsi Krym. (2014). <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/89101.html> (in Ukrainian).

Klymenko, A. (2023). *Okupatsiia Krymu. Yak tse bulo*. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/02/23/162420/> (in Ukrainian).

Krymskyi «referendum» zavershyvsia, rosiiska aneksiia pivostrova forsuietsia. (2014). <https://www.youtube.com/watch?v=n62IK0F7wu0> (in Ukrainian).

Krymskyi parlament pryznachyv referendum na 25 travnia. (2014). <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/1624710-krimskiy-parlament-priznachiv-referendum-na-25-travnnya-1912784.html> (in Ukrainian).

Krymskyi referendum pid dulamy avtomativ ne vyznaie nikhto – V. Siumar. (2014). <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/1617.html> (in Ukrainian).

KS vyznav krymskyi referendum nekonstytutsiinym. (2014). https://zib.com.ua/ua/76555-ks_viznav_krimskiy_referendum_nekonstitsiynim.html (in Ukrainian).

- Kulchytskyi, S., & Yakubova, L. (2019). *Krymskyi vuzol*. Kyiv (in Ukrainian).
- Mamchak, M. (2014). *Fashystska symbolika u Chervonii Armii ta RRFSR*. <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=12987> (in Ukrainian).
- Marionetkova Rada Krymu vyrishyla vzhe pryednatysia do Rosii. (2014). <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/6/7017808/> (in Ukrainian).
- Monitoryty krymskyi referendum pryikhaly kraini pravi ta neostalinisty z Yevropy. (2014). https://espresso.tv/news/2014/03/16/monatoryty_krymskyi_referendum_pryyikhaly_kraini_pravi_ta_neostalinisty_z_yevropy (in Ukrainian).
- Okupanty poklykaly «sposterihachiv» na «referendum»: pravookhorontsiam uzhe vidomi yikhni imena. (2022). https://lb.ua/society/2022/09/25/530502_okupanti_poklikali_sposterigachiv.html (in Ukrainian).
- Parlament Krymu pryznachyv referendum i rozihnav uriad. (2014). <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/27/7016540/> (in Ukrainian).
- Perepadia, O. (2014). *Rosiiia zavetuvala rezoliutsiiu Rady Bezpeky OON shchodo krymskoho referendumu*. <https://www.dw.com/uk/> (in Ukrainian).
- Plakhotnyi, V. (2019). *5 rokiv pislia «referendumu» v Krymu: yak tse bulo i shcho koistsia zaraz*. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20190316-4-roky-pislya-referendumu-v-krymu-yak-tse-bulo-i-shho-koyitsya-zaraz/> (in Ukrainian).
- Prezydiia Verkhovnoi Rady ARK pidtrymala perenesennia daty referendumu na 30 bereznia. (2014). <https://interfax.com.ua/news/political/194024.html> (in Ukrainian).
- Prezydiia krymskoho parlamentu initsiiuie referendum pro rozshyrennia povnovazhen avtonomii. (2014). <https://www.radiosvoboda.org/a/25279095.html> (in Ukrainian).
- Pseudoreferendum v Krymu: obrobyly 100 % holosiv. (2014). <https://www.volynpost.com/news/29330-pseudoreferendum-v-krymu-obrobyly-100-golosiv> (in Ukrainian).
- Referendum u Krymu 16 bereznia: onlain-transliatsiia. (2014). <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3320070-referendum-u-krymu-16-bereznia-onlain-transliatsiia> (in Ukrainian).
- Referendum u Krymu vidbuvsia: shcho bude zavtra? (2014). <https://dif.org.ua/article/referendum-u-krymu-vidbuvsya-shcho-bude-zavtra> (in Ukrainian).
- Referendum u Krymu. Vtorhnennia Rosii v Ukrainu, 16 bereznia. Onlain-reportazh. (2014). <https://gordonua.com/ukr/news/crimea/referendum-v-krymu-vtorgnennja-rosiji-v-ukrajinu-16-bereznja-onlajn-reportazh-14075.html> (in Ukrainian).
- «Referendum» pid dulom avtomata: sim rokiv tomu Rosiia vkrala ukrainskyi Krym – yak tse vidbulosia. (2021). <https://www.5.ua/regiony/referendum-pid-dulom-avtomata-sim-rokiv-tomu-rosiia-vkrala-ukrainskyi-krym-iak-tse-vidbulosia-239310.html> (in Ukrainian).
- Satpaiev, M. (2014). «Nezaleznyi Krym» – trydennyi spektakl 2014 roku. <https://uain.press/articles/1008671-1008671> (in Ukrainian).
- Sud pryzupynyv rishennia Rady Krymu pro pryznachennia Aksonova i referendum. (2014). https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2014/03/140304_rl_crimea_court (in Ukrainian).
- U porivnianni z vyboramy 2012 roku yavka krymchan zrosla v 2–3 razy, – Aksonov. (2014). https://24tv.ua/u_porivnyanni_z_viborami_2012_roku_yavka_krimchan_zrosla_v_23_razi_aksonov_n421531 (in Ukrainian).
- U prokuraturi ARK rozpovily, skilky sprav napravleno do sudu cherez «referendum» 2014 roku. (2021). <https://armyinform.com.ua/2021/03/17/u-prokuraturi-ark-rozpovily-skilky-sprav-napravleno-do-sudu-cherez-referendum-2014-roku/> (in Ukrainian).

Fedorenko, T. (2014). *Shche ne vmerla v Ukraini ni slava, ni volia*. <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=13006> (in Ukrainian).

Khmelovska, O. (2014). *Falsyfikatsii na «referendumi» v Krymu: mertvi ta rosijski dushi, karuseli y prymusovyi vybir*. <https://tyzhden.ua/falsyfikatsii-na-referendumi-v-krymu-mertvi-ta-rosijski-dushi-karuseli-j-prymusovyj-vybir/> (in Ukrainian).

Khronika okupatsii. Yak deviat rokiv tomu Rosiia hotovala i provodyla feikovy «referendum» v ukrainskomu Krymu. (2023). <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/okupaciya-krimu-yak-rf-provela-feikoviy-referendum-hronika-novini-ukrajini-50010647.html> (in Ukrainian).

Cherkasov, A. (n. d.). *Sim rokiv nezakonnii okupatsii Krymu Rosiieiu. Shcho vidbuvalosia*. <https://crimea.suspilne.media.ua/articles/46> (in Ukrainian).

Shamaida, T. (2014). *10 faktiv pro te chomu krymskyi referendum tse manipulatsiia*. https://texty.org.ua/articles/52448/10_faktiv_pro_te_chomu_krymskyj_referendum-52448/ (in Ukrainian).

Shist rokiv tomu doliu ukrainskoho Krymu vyznachyla prorosiiska menshist. (n. d.). <http://nova.net.ua/shist-rokiv-tomu-doliu-ukrainskoho-krymu-vyznachyla-prorosiiska-menshist/> (in Ukrainian).

Oleh MURAVSKIY

PhD (History) Senior Research Fellow

Scientific Secretary

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>

e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net

SPECIAL OPERATION OF THE RUSSIAN FEDERATION TO OCCUPY THE CRIMEAN PENINSULA: THE PSEUDO-REFERENDUM OF 2014

The article analyzes the peculiarities of the illegal, falsified pseudo-referendum on the status of Crimea with pre-formed results and inflated turnout, which took place on March 16, 2014, in the territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol occupied by Russia. The paper notes that it was preceded by the occupation of the Crimean peninsula by the Russian Federation in late February – early March 2014, and the event itself took place in the conditions of the Russian military presence, without free access to information. It is stated that the central authorities of Ukraine, including the Verkhovna Rada of Ukraine, the National Security and Defense Council, the Ministry of Justice and other institutions, strongly condemned this referendum as illegal and held under duress. The author shows the attitude of the Crimean Tatar people and the Mejlis to the pseudo-referendum (they openly condemned Russia's actions, calling them aggression, and declared that it is impossible to determine the future of Crimea without the participation of the Crimean Tatars, who are historically the indigenous people of the peninsula). Although Western states, the United Nations and the European Union condemned Russia's actions, this, however, could not prevent the occupation of the peninsula, as Russia continued to ignore international resolutions. It is noted that the pseudo-referendum was illegal under the Constitution of Ukraine, as changes in the territorial integrity of the country can

only be decided by a national referendum, not at the local level, and state borders and territorial integrity are inalienable principles of international law, which were violated by this referendum. Pseudo-referendum did not meet any standards of democratic elections – numerous voting violations were recorded during its conduct, including manipulation of voter lists, improper functioning of election commissions, voting of «dead souls» and the absence of independent observers.

Key words: pseudo-referendum, occupation, Crimean peninsula, Russia, Ukraine, UN, EU, territorial integrity, international law.